

16. YÜZYILIN ORTALARINDA ATAK SANCAĞI VE SANCAK BEYLERİ ÜZERİNE NOTLAR

Alpay BİZBİRLİK

Atak Sancağı, bugün Diyarbakır ili, Lice İlçesi yerinde olup, konum itibarıyla il merkezinin kuzeydoğusuna düşmektedir. Daha doğusunda Hazro, batıda Hani, kuzeyde Bingöl'ün Genç ilçeleriyle çevrilidir. Arazisinin kuzeyi dağlık alan olup, batıda Sarım Çayı, doğuda da Dicle Nehri'nin kolları ile sulanmaktadır.¹

Bölge sırayla Selevkos², Bizans³, İslâm⁴, Selçuklu⁵, Karakoyunlu⁶, Akkoyunlu⁷, Safevî⁸, son olarak da Osmanlı hakimiyetine girmiştir⁹.

Atak; tüm Diyarbakır bölgesi ile beraber, Yavuz Sultan Selim'in doğu siyasetinin sonucu Çaldıran'da Safevî kuvvetlerini bozguna uğratmasını müteakip Osmanlı hakimiyetine girmiştir¹⁰.

Bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesinde en önemli rolü ünlü bilgin İdris-i Bitlisî oynamıştır. İdris-i Bitlisî Tebriz'in alınmasından sonra Amasya'ya dönlüdüğünde padişahın isteği üzerine, bölgeye geri dönerek Osmanlı hakimiyetini sağlamlaştırıcı faaliyetlere girdi. Bu çalışmalar yoluyla 1517 yılında Osmanlı Devleti bölgeye tamamen hakim oldu¹¹.

Böylece bölge kolayca itaat altına girmiş oluyordu. Her ne kadar İdris-i Bitlisî'nin faaliyetleri hakimiyet kurma açısından çok etkili olmuşsa da, bu konuda Safevîlerin izlediği hatalı siyaset de yardımcı etkenlerden biri olmuştur. Şöyle ki; Şah

¹ Bkz. 1/200.000 ölçekli Türkiye Fiziki Haritası

² Arif Müfit MANSEL, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1971, s. 445-446 ve haritaları

³ Ernst HONİGMAN, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret İşiltan), İstanbul 1970, s. 34

⁴ STRECK – M. Halil YİNANÇ, "Ermeniye", *İA*, C.4, s. 318

⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 157-159

⁶ Faruk SÜMER, "Karakoyunlular", *İA*, C.6, s. 300-301

⁷ M. Halil YİNANÇ, "Akkoyunlular", *İA*, C.1, s. 251

⁸ M. Halil YİNANÇ, "Diyarbakır", *İA*, C.3, s. 620-621

⁹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, C.II, İstanbul 1280, s. 297-300; Solak-zâde Tarihi, İstanbul 1297, s. 378-382; J.V. HAMMER, *Devlet-i Osmaniye Tarihi (Mütercim Mehmed Ata)*, C.4, İstanbul 1338, s. 154-155; Nejat GÖYÜNÇ, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 15-34; M. Ali ÜNAL, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara 1989, s. 24-27.

¹⁰ Çaldıran Savaşı için bkz. Tayyib GÖKBİLGİN, "Çaldıran", *İA*, C.3, s. 329-331

¹¹ M. Halil YİNANÇ, "Diyarbakır", *İA*, C.3, s. 623

İsmail'in izlediği siyaset sünnî olan yöre beylerinin rahatsız etmiş, Tercil Beylerinden Ahmed Bey b. Budak Bey gibi bazılarının da öldürülmesi Osmanlı hakimiyetini kolaylaştırıcı sebeplerden birini oluşturmuştur¹².

İSKÂN YERLERİ VE NÜFUS

A. İSKÂN YERLERİ

Atak Osmanlı hakimiyetine girdiği zaman “Yurtluk-Ocaklık” statüsüne sahip sancaklardan olmak üzere Diyarbakır vilayetine bağlanıp yönetimi Zirkanlı aşireti beylerine bırakılmıştı¹³.

Sancak üç nahiyeye ayrılmış olup, üç nefis mevcuttur¹⁴.

Nefsler

a.Nefs-i Atak: 1564 tahririne göre karışık iskânlı bir yerleşim yeri olup, cemaat-ı müslümanân 7 nefer, 5 hane, 3 mücerretten ibarettir. Nefste müslüman cemaat 4 çiftlik (1'i sancakbeyi kethüdası, Şahvirdi'ye ait) yer tasarruf etmekte olup 1 tane bennak kaydı vardır¹⁵. Cemaat-ı gebran 364 nefer, 287 hane, 77 mücerretten ibarettir¹⁶.

Nefste buğday, arpa, mısır, pamuk ve pirinç ziraatı yanında bağcılık ve meyvecilikte yapılmaktadır. Bir pazarı vardır. Küçük sınai tesisi türünden 8 değirmen (2'si hassa) ve 1 boyahaneye sahiptir.

Nefs-i Atak'ın vergi geliri 1540'ta 49282 akçe¹⁷, 1564'te 53000 akçedir¹⁸.

b.Nefs-i Bilan: 1564 tahririne göre müslüman iskânlı bir yerleşim yeri olup, 58 nefer, 38 hane, 20 mücerred kayıtlıdır. Nefste 9,5 çiftlik bulunmakta olup, 20 bennak kayıtlıdır.

Bilan'da buğday, arpa, mısır ve pamuk ziraatı ile bağcılık ve meyvecilik yapılmaktadır.

¹² Bu dönemde ki askerî faaliyetler için bkz; TSMA Arzlar, E 5858, E6316, E6102, E8303, E9647,E10739, 11607; Şehabettin TEKİNDAĞ, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferleri”, *Tarih Dergisi*, C. 17, İstanbul 1968, s. 49-78; M. Mehdi İLHAN, “Diyarbakır Fatihî ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa” *Atatürk ve Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 1981, s. 137-162; Aynı Yazar, “Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askerî Faaliyetleri”, *Türk Tarih Kongresi IX Bildiriler*, Ankara 1988, s. 807-817.

¹³ Şerefhan, *Şeref-nâme* (Çev. M. Emin BOZARSLAN), İstanbul 1990, s. 274 – 276.

¹⁴ Nefs hakkında bkz. Nejat GÖYÜNÇ, *16. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 56

¹⁵ TKA, TD 97, s. 75b

¹⁶ TKA, TD 97, s. 75b-78b. Bu cemaatın Ak ve Meryem isminde iki kilisesi vardır.

¹⁷ BOA, TD 208, s. 101

¹⁸ TKA, TD 97, s. 78b

Bu nefste Atak gibi pazar olmadığı ve küçük sınaî tesislerinden de hiç birinin bulunmadığı görülür.

Nefs-i Bilan'ın vergi geliri 1540'ta 4707¹⁹, 1564'te 5000 akçedir²⁰.

c.Nefs-i Serde: 1564 tahririne göre karışık iskânlı bir yerleşim yeri olup, cemaat-ı müslümanân 39 nefer, 20 hane, 9 mücerretten ibarettir. Nefste müslüman cemaat 9 çiftlik (5'i sipahi çiftliği) yer tasarruf etmektedir. Cemaat-ı nasara 345 nefer, 291 hane, 54 mücerretten ibarettir²¹.

Nefste buğday, arpa, bostan, pamuk ziraatı yanında ceviz üretimi yapılmaktadır. Küçük sınaî tesisi türünden 5 değirmen ve 1 boyahaneye sahiptir.

Nefs-i Serde'nin vergi geliri 1540'ta 29514²², 1564'te 35807 akçedir²³.

Sancaktaki nefslerin üçünde de küçükbaş hayvan üretimi ortak bir ekonomik faaliyet olarak göze çarpmaktadır.

Köyler

Sancakta 1540'ta 61²⁴, 1564'te 63²⁵ köy bulunmaktadır. Bunlardan (1564'te) 13'ü Gayrimüslim köyü 1'i karışık iskân, 49'u Müslüman köyüdür. Gayrimüslim köyleri sayıca az olmalarına rağmen Müslüman köylerinden çok fazla nüfus içermektedirler. Bu durum komşu Kulp sancağı ile paralellik gösterir²⁶. Her iki sancakta da gayrimüslim köy sayısı az olmasına rağmen, nüfusça kalabalık olmalarından dolayı, genel nüfusta da Gayrimüslim nüfusu müslim nüfusundan yaklaşık iki misli fazladır.

1540 ile 1564 tahrirleri arasında köy sayısı açısından bir artış gözlenmesi yeni yerleşimlerden veyahut idarî taksimat değişikliğinden kaynaklanıyor olmalıdır²⁷.

¹⁹ BOA, TD 208, s. 78b

²⁰ TKA, TD 97, s. 78b

²¹ TKA, TD 97, s. 109b

²² BOA, TD 208, s. 103

²³ TKA, TD 97, s. 111a

²⁴ BOA, TD 208, s. 101-107

²⁵ TKA, TD 97, s. 78b-109b

²⁶ Bkz. Alpay BİZBİRLİK, "16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XIII, İstanbul 1993, s. 140,142

²⁷ Taksimatlar için bkz. Nejat GÖYÜNÇ "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İÜ Tarih Dergisi*, 23, İstanbul 1969, s. 23-24; M. Ali ÜNAL, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tabii Sancakların İdarî Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, S. 44, Ankara 1986, s. 31-40

Köylerin Nahiyelere Göre Dağılımı

Nahiye Adı	1540	Müslim (1564)	Gayrimüslim(1564)	Karışık (1564)
Atak	43	31	12	1
Bilan (Babilan)	7	17	1	-
Serde	11	1	-	1
Toplam	61	49	13	1

Mezra'alar

Sancakta 1540'ta 10, 1564'te de 19 mezra'a mevcuttur. Bunlardan 1540'ta 6, 1564'te 11 tanesi bağımsız mezra'a, 1540'ta 4, 1564'te 8 tanesi de bağılı oldukları köylerle zikredilen mezra'alardır.

1540'ta bağımsız mezra'alardan 6000 akçe gelir sağlanmaktadır.

1564'te bağımsız mezra'aların 5'inde hâsıl kaydı yoktur. Geri kalan 6 mezra'anın geliri ise 4800 akçedir.

Aynı dönemde güneydeki Tercil sancağında 7 mezra'a doğudaki Kulb Sancağında da 36 mezra'a vardır. Birbirine sınır olan üç sancağın mezra'a sayısı bakımından farklı rakamlar içermeleri sancak arazisinin fizikî durumu ile alakalı olmalıdır. Şöyle ki Kulb sancağı, Tercil ve Atak sancaklarına göre daha dağlık bir bölgedir ve bu durum halkı ziraat yapabilecek alanlarda dağınık veya geçici yerleşime zorlamış olmalıdır²⁸.

B. SANCAKTA TAHMİNİ NÜFUS

Sancakta nüfus hesaplanırken hane nefer ve mücerred sayıları belli olduğu zaman hane x 4+mücerred, sadece nefer sayısı belli ise neferx5 formülleri kullanılmış olup, bu katsayılar göre sancağın nüfusu şu şekilde bulunmuştur.

²⁸ Kulb için bkz; Alpay BİZBİRLİK, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XIII, İstanbul 1993, s. 140; Tercil için bkz. Alpay BİZBİRLİK, "16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XVI, İstanbul 1996, s. 86

16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar

Yerleşik Halk	3149
Sipahi 1x5	5
TOPLAM	3154
Gayri Müslim Nüfus	
Yerleşik Halk	12038
GENEL TOPLAM	15192

Tabloya göre müslim nüfusun genel nüfusa oranı % 20,7, gayrimüslim nüfusun oranı ise % 79,2'dir.

Müslim ve Gayri Müslim Nüfusun Nahiyelere Göre Dağılımı

Nahiye Adı	Müslim Nüfus	Gayr-i Müslim Nüfus	Toplam	Genel Nüfusa Yüzdesi
Nahiye-i Atak	2277	10155	12432	81,8
Nahiye-i Bilân	769	665	1434	9,4
Nahiye-i Serde	108	1218	1326	8,7

Tablodan anlaşılacağı gibi en kalabalık nüfus Atak nahiyesinde olup takiben Bilan ve Serde nahiyeleri gelir.

Sancak Köyleri ve Mezra'aları

Köy Adı	Hane	Nefer	Mücerred	1540 Hâsılı	1564 Hâsılı
Müşrûf (GM)	61	94	33	4652	5466
Kulhal (GM)	165	200	35	9516	14000
Saris (GM)	31	42	11	3245	3646
Ardis (GM)	79	109	30	7898	8511
Karvaş (GM)	129	182	53	8358	8768

Alpay Bizbirlik

Tilhan (Mz)	-	-	-	1800	1800
Kasr (Mz)	-	-	-	900	900
Kulu (Mz)	-	-	-	1200	1200
Hamaz (GM)	64	90	26	2808	7497
Kum ma'a Mezra'a-1 Humdan ve Baraklin (GM)	194	236	42	15650	15924
Sitoluk(GM)	29	42	13	2520	4014
Tecük (GM)	10	13	3	1581	1608
Köy Adı	Hane	Nefer	Mücerred	1540 Hasılı	1564 Hasılı
Hasbî (GM)	9	10	1	2578	3358
Şatuh (GM)	30	50	20	2774	3250
Şeşem (GM)	182	215	43	22798	23412
Sarom (M)	14	17	3	2462	2600
Der Hizan (M)	12	13	1	Yok	3046
Denkli (M)	4	5	1	964	973
Babük (M)	8	8	-	1848	2203
Boyaba (M)	27	32	5	6508	7154
Hum (GM)	152	200	48	15650	15911
Hoftırı (M)	7	7	-	1816	2211
Bamusi (M) 1540 Mezraa	2	3	1	600	756
Mirsum (M)	6	7	1	Yok	2123
Seyyid (M)	100	119	19	10587	10872
Canarud (M)	13	13	-	3576	4162
Şeyh Bilal (M)	-	70-	-	4522	5072
Herrak (M)	6	7	1	2875	3291
Dadım (M)	7	9	2	1772	2349

16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar

Dirağ-ı Suflâ (M)	-	4	-	868	941
Nasibiyye (M) –(GM)	1	3/228	2	Yok	15304
Harmaz (M)	9	4	5	2808	3435
Dirağ-ı Ulya (M)	-	13	-	984	2000
Tötnas (GM)	146	210	64	12772	13326
Fıtar (M)	17	20	3	5000	3719
Hor (M)	16	20	4	4000	4331
Töveyte (M) ma'a mezra'a-ı Horhor Bey	6	10	4	Yok	2824
Tavil (M)	27	32	5	9000	4261
'Ayn-ı Hafıl (M)	-	-	-	3000	1874
Mastmure (M)	-	4	-	952	2898
Pirî Kendi (M)	-	4	-	823	1593
Serhas (M)	5	6	1	Yok	2500
Pator (M)	13	15	2	1933	2128
Deyr-i Hoşab (M)	18	21	3	Yok	9336
Şirâni (mezraa)	-	-	-	Yok	-
Yar Hasan ve Kühü Ali	-	-	-	-	-
İltca (M) – (GM)	36/557	52/653	2/96	Yok	66096
Dikri (M)	6	7	1	4000	2975
Davudî (M)	-	-	-	4500	500
Dirkam-ı Sufla (M)	20	31	11	3935	3677
Çelük (M)	111	13	2	1500	2117
Batıl (M) (1540 Mezra'a)	-	5	-	1156	1156
Melah ma' mezra'a-ı Bennâ (GM)	152	209	57	16122	16657
Dirkâm-ı Ulya (M)	11	13	2	Yok	3677

Alpay Bizbirlik

Tel (M) ma' mezra'a-1 Birtaş ve Helin ve Yonca	26	31	5	7122	8779
Hezarnik (M)	10	13	3	1956	3515
Girlünak (M)	12	13	1	Yok	2900
Sayfa ma' mezra'a-1 Hudil (M)	18	23	5	Yok	3000
Mariki (M)	13	14	1	Yok	8209
Akrid (M)	-	13	-	810	1553
Dirici (M)	14	16	2	Yok	4825
Sammise (M)	8	11	3	Yok	2700
Gözeha (M)	4	7	3	1908	1887
Hendik (M)	18	20	2	2493	3200
Sisi (M)	8	10	2	Yok	3000
Şeyh Nisan (M)	8	11	3	Yok	2700
Gürman (Mz.)	-	-	-	Yok	-
Makasil (Mz)	-	-	-	Yok	-
Hönkürek (Mz.)	-	-	-	Yok	-
Mirholos (Mz.)	-	-	-	Yok	200
Benli (Mz.)	-	-	-	Yok	500
Der Hamel (Mz.)	-	-	-	Yok	100
Homalaş (M)	11	16	5	2975	3000
Havbar (M)	3	7	4	Yok	1807
Hızrî	-	-	-	2944	Yok
Kur	-	-	-	5000	Yok
Şabih	-	-	-	2774	Yok
Çokra	-	-	-	6615	Yok
Yamulu	-	-	-	14755	Yok

16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar

Köy Adı	Hane	Nefer	Mücerred	1540 Hasılı	1564 Hasılı
Zengi	-	-	-	964	Yok
Bücek	-	-	-	1581	Yok
Balyas	-	-	-	12772	Yok
Şemşelim	-	-	-	22798	Yok
Barsuma	-	-	-	1512	Yok
Kum	-	-	-	15650	Yok
Şeli	-	-	-	2964	Yok
Diracil	-	-	-	4300	Yok
Pirai (Mz.)	-	-	-	600	Yok
Basid	-	-	-	4000	Yok
				318532	380277

Gayri Müslim ve Müslim Köylerde Hane Yoğunluğu²⁹

	1-20 Hane	21-40 Hane	41 ve Üstü Hane
Müslim	35	4	1
Gayri Müslim	-	3	10

SANCAKTAKİ TİMAR DAĞILIMI

Atak sancağında tımar³⁰ dağılımı 16. Yüzyıl ortalarında şu şekildedir:

Haslar

a. Padişah Hasları: 1540'ta 92840 akçe ile miktar açısından üçüncü sırayı almaktadır. Bu miktar ile padişah hasları sancağın toplam gelirinden % 19,06'lık bir paya sahiptir. 1564'te 150822 akçe ile sancak beyi haslarından sonra ikinci sırayı alan

²⁹ Hane kaydı olmayanlar dahil değildir.

³⁰ Tımar için bkz. Ö. Lütfi BARKAN, "Tımar", İA, C.XII, s. 286

padişah hasları. Bu dönemde sancak gelirinden % 27,93'lik bir pay almaktadır.

1540'ta mahsul-ı cizyeden oluşurken, 1564'te bu kaynaklara bir köy üç mezra'a geliri de eklenmiştir

Padişah Hasları

Gelir Türü	1540	1564
Mahsul-ı Cizye	92840	147322
Şeyh Nisan Köyü Hasılı	–	2700
Mirholos Mezra'ası Hasılı	–	200
Benli Mezra'ası Hasılı	–	500
Der Hamel Mezra'ası Hasılı	–	100

b. Sancakbeyi Hasları: 1540'ta en yüksek gelir payına sahip tımar dilimidir. 203215 akçe tutan sancak beyi hasları bu dönemde sancak gelirinden % 41,98'lik bir paya sahiptir. 1564 tahririnde ise 348.296 akçe ile sancak gelirlerinden % 65,52'lik bir pay almaktadır. İki dönem arasındaki fark 145081 akçedir. Bu fark (sancakbeyleri bölümünde daha geniş bahsedilecektir) 1564 tahriri sırasında sancakbeyi olan Şah Yusuf Bey'in 1540'ta zeameti olarak kaydedilen gelirin büyük bir kısmının sancakbeyi haslarına dahil edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer önemli bir hususta aradan geçen zamana orantılı olarak köy hasıllarında ki artış olmalıdır.

1540'ta sancakbeyi hasları bir nefis hasılı, mahsul-ı çeltük hasılı, 24 köy ve 3 mezra'a hasılından müteşekkilen, 1564'te köy sayısının 57'e çıktığı görülmektedir.

Sancak Beyi Hasları

Gelir Türü	1540	1564
Nefs-i Atak Hâsılı	49282	53000
Mahsul-ı Çeltük hasılı	22400	10.400
Müşrûf köyü hasılı	4652	5466
Kulhal köyü hasılı	9516	14000
Saris köyü hasılı	–	3646
Ardis köyü hasılı	7848	8511
Karvaş köyü hasılı	8358	8768

16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar

Telhan mezra'ası hasılı	1800	1800
Gelir Türü	1540	1564
Kasr mezra'ası hasılı	900	900
Kulu mezra'ası hasılı	1200	1200
Hamaz köyü hasılı	2808	7497
Kum köyü hasılı	–	15.924
Sitoluk köyü hasılı	2520	4014
Tecük köyü hasılı	1581	1608
Hasbi köyü hasılı	–	3353
Şatuh köyü hasılı	2774	3250
Şeşem köyü hasılı	22798	23412
Sarom köyü hasılı	2462	2600
Der Hizan köyü hasılı	–	3046
Denklü köyü hasılı	964	973
Babük köyü hasılı	–	2203
Boyaba köyü hasılı	–	7154
Hum köyü hasılı	–	15911
Hofıru köyü hasılı	1816	2211
Bamusi köyü hasılı	–	756
Çokra köyü hasılı	6615	–
Yamılu köyü hasılı	14755	–
Mirsum köyü hasılı	–	2123
Seyyid köyü hasılı	10587	10873
Canarud köyü hasılı	–	4162
Şeyh Bilal köyü hasılı	–	5072
Herrak köyü hasılı	2875	3291
Dadıu köyü hasılı	1772	2349

Alpay Bizbirlik

Dıra'-ı Sufla köyü hasılı	868	941
Gelir Türü	1540	1564
Nasibiye köyü hasılı	-	15.304
Harmaz köyü hasılı	-	3435
Dıra'-ı 'Ulya köyü hasılı	984	2000
Tötnas köyü hasılı	12772	13326
Fıtar köyü hasılı	-	3719
Töveyte köyü hasılı	-	2824
Tavil köyü hasılı	-	4261
'Ayn-ı Habil köyü hasılı	-	1874
Masatmara köyü hasılı	-	2898
Piri Kendi köyü hasılı	-	1593
Serhas nd. Seykas köyü hasılı	-	2500
Pator köyü hasılı	-	2128
Deyr-i Hoşab köyü hasılı	-	9336
Dirkâm-ı Sufla köyü hasılı	-	4029
Dirkam-ı 'Ulya köyü hasılı	-	3677
Çelük köyü hasılı	1500	2117
Bateyt köyü hasılı	-	1156
Tel köyü hasılı	-	8779
Sayfa köyü hasılı	-	3000
Mariki köyü hasılı	-	3209
Akrid köyü hasılı	-	1553
Barsuma köyü hasılı	1512	-
Derici köyü hasılı	-	4825
Sammeşe köyü hasılı	2803	2945

Gözehâ köyü hasılı	–	1887
Gelir Türü	1540	1564
Hendik köyü hasılı	2493	3200
Sisi köyü hasılı	–	3000
Homalaş köyü hasılı	–	3000
Dikri köyü hasılı	–	4000
Davudî köyü hasılı	–	500
Hubir köyü hasılı	–	1807
TOPLAM	203.215	348.296
ARTIŞ	145081	
ARTIŞ ORANI	% 71,39	

2. Zeâmetler

a. Şah Yusuf Bey Zeâmeti

1540'ta daha sancak beyi olmayan Yusuf Bey'in 100.000 akçelik bir zeâmeti tasarruf ettiğini görmekteyiz ki, bu miktar ile sancak gelirlerinden %20,65'lik bir paya sahip olmaktadır. 1564'te Yusuf Bey adına bir zeâmet kaydı yoktur. Çünkü Yusuf Bey artık sancak beyi olmuştur. Yine de kendi adına "mülk-i Şah Yusuf Bey" şeklinde kaydedilen tasarruf diliminin bu 1540'ta ki zeâmetten artan bir parça olduğunu kabul etmek mümkündür³¹.

Zeâmetten kalan kısımlar olarak kabul ettiğimiz, mülk olarak kaydedilen bu gelirler, statü olarak mülk tımarlardan sayılabilir. Şöyle ki, bu tür tımarlarda mirî arazî rejiminin hakim olduğu sahalarda mülkiyet hakkı birisine satılmış veya usulüne uygun olarak bağışlanmıştır³².

1564 tahririnde bu türden gelir miktarı 25.172 akçedir ve bu miktar sancak gelirlerinden %4,73'lük bir paya sahiptir.

1540'ta 17 köy ve 1 mezra'a, 1564'te ise bir nefis, 2 köy ve 1 mezra'a gelirleri

³¹ 1540 için bkz. BOA, TD 208, s. 103; Şerephan'a göre bu miktar 110.000 akçedir. Bkz. Şerephan, a.g.e. s. 276

³² Ö. Lütfi BARKAN, "Osmanlı Devrinin Eşkücülük Mülkleri veya Mülk Tımarları Hakkında Notlar", *Toplu Eserler I*, İstanbul 1943, s. 899

Alpay Bizbirlik

bu dilime aittir. İki dönem arasında 74.828 akçelik büyük bir fark vardır. Yaklaşık 4 misli azalma olmuştur.

Şah Yusuf Bey Zeameti

Gelir Türü	1540	1564
Hornik köyü hasılı	2590	–
Hasebi köyü hasılı	2578	–
Mastmure köyü hasılı	952	–
Dirahunlu köyü hasılı	9326	–
Şeyh Bilal köyü hasılı	4522	–
Hum köyü hasılı	15650	–
Boba (Boyaba) köyü hasılı	6508	–
Babük köyü hasılı	1848	–
Homalaş köyü hasılı	2075	–
Der Kâsım-ı Sufîâ köyü hasılı	3935	–
Gözeha köyü hasılı	1980	–
Hezarnik köyü hasılı	1956	3515
Til köyü hasılı	7122	–
Pirî Kendi köyü hasılı	823	–
Canarud köyü hasılı	3576	–
Nefs-i Serde hasılı	29514	–
Nefs-i Bilân hasılı	–	5000
Yanas Mezra 'ası köyü hasılı	900	kayıt yok
Saris köyü hasılı	3245	–
Melah köyü hasılı	–	16657
TOPLAM	100.000	25.172
FARK	74.828	

b. *Hacı Mahmud Zeâmeti*: 1564'te sancakbeyi olarak adı geçen Şah Yusuf Bey'in kardeşidir³³. Babaları öldükten sonra 50.000 akçe tutan, 6 köy, 2 mezra'a ve bir köyün çeltük hasılından oluşan gelirler Hacı Mahmud Bey'e zeamet yoluyla verilmiştir³⁴.

1564'te bu zeamet lağvedilmiştir. Zeametın gelir kaynakları sancakbeyi hasılarına ve diğer tasarruf şekillerine dağıtılmıştır.

Hacı Mahmud Bey Zeâmeti

Gelir Türü	1540	1564
Pator köyü hasılı	1933	HML
Mahsul-ı çeltük der karye-i Sipas	2500	—
Melah köyü hasılı	16122	Şah Yusuf Mülkü
Kum köyü hasılı	18382	—
Nefs-i Bilan hasılı	4707	Şah. Yusuf Mülkü
'Akrid köyü hasılı	810	HML
Diracil köyü hasılı	4300	—
Pirak mezra'ası hasılı	600	—
Bamusi köyü hasılı	600	HML

3. Tımarlar

Sancakta 1540'ta 6 tımar 13 sipahi, 1564'te 1 tımar 1 sipahi kayıtlıdır. 1540'ta sipahilerin adı, Cihangir, Timur, Hüseyin, Hasan, Rüstem, Budak, Derviş, Reşid, Zeki, Murad, Rüstem, Halis ve Hamza'dır³⁵. 1564'te sipahinin kimliği hakkında herhangi bir kayıt yoktur³⁶.

Daha sonraki yıllarda bu tımarın da lağvedildiği anlaşılmaktadır³⁷.

³³ Şerefhan, a.g.e., s. 275

³⁴ BOA, TD 208, s. 104; Şerefhan'da bu rakam 60.000 akçedir. Bkz. Şerefhan, a.g.e., s. 276

³⁵ BOA, TD 208, s. 104-106

³⁶ TKA, TD 97, s. 74b

³⁷ Aynı Ali Efendi, *Kavanin-i Âl-i Osman Der Hûlasa-ı Mezzamin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s. 57

Alpay Bizbirlik

1540'ta tımar geliri 9 köy hâsılından, 1564'te ise iki köy hasılından sağlanmaktadır. 1540'ta tımar gelirleri 38000 akçe olup, sancak gelirlerinden % lik bir almaktadır. 1564'te gelir miktarı 7251 akçe olup, sancak gelirinden % bir paya sahiptir. İki tahrir arasında ki fark 20749 akçedir.

Tımarlar

Gelir Türü	1540	1564
Gırlınak köyü hasılı	–	2900
Hor köyü hasılı	3000	4351
Kur köyü hasılı	5000	–
Dikri köyü hasılı	4000	–
Davudi köyü hasılı	4500	–
Tavil köyü hasılı	9000	–
Fıtar köyü hasılı	5000	–
Basid köyü hasılı	4000	–
Harnik köyü hasılı	500	–
Ayn-ı Hafıl köyü hasılı	3000	–
TOPLAM	38000	7251

Sancaktaki Gelir Dağılımı Tablosu

Gelir Türü	1540	1564
Padişah Hasları	92840	150822
Sancak Beyi Hasları	2032215	348296
Mülk-i Şah Yusuf Bey	100000	25172
Zeamet-i Hacı Mahmud	50000	–
Tımar	38000	7251

EKONOMİK YAPI

Osmanlı Devleti bünyesinde sancakların ve onların daha alt birimi olan nâhiye ve köylerin ekonomik faaliyetleri ziraat üzerinde yoğunluk kazansa da sadece bununla sınırlı olmayıp, hayvancılık, arıcılık, küçük sanayi işletmeciliği vs. gibi faaliyetler de göze çarpınmaktadır.

A. ZİRAİ FAALİYETLER

Hemen hemen tüm ülkede olduğu gibi Atak sancağında da buğday, arpa gibi geleneksel bitkilerin ekimi diğerlerine göre daha yoğun yapılmakta idi. Buğday ve arpayı takiben mısır, pamuk, bağ ürünleri ve meyve gibi ürünlerin geldiği görülmektedir.

1. Buğday Üretimi: Buğday sancaktaki bütün köylerde ekimi yapılan bir bitkidir. O dönemde de halkın ana tüketim maddelerinden olan buğday Atak sancağında toplam 50.360 kile üretilmektedir. Bir Diyarbakır kilesinin yarım İstanbul kilesi olduğunu biliyoruz³⁸. Bir İstanbul kilesi 25,66 kg.dır³⁹. O halde Diyarbakır kilesi 12.83 kg.dır. Buna dayanarak sancaktaki buğday üretim miktarı kg. cinsinden 646118,8 kg çıkmaktadır.

2. Arpa Üretimi: Buğdaydan sonra sancakta en yaygın üretilen tahıldır. Sancaktaki toplam üretimi 22025 kile 294127,7 kg.dır.

3. Mısır Üretimi: Buğday ve arpadan sonra tahıllarda miktar olarak üçüncü sırayı alır. Sancaktaki toplam üretimi 4185 kile, 53693,5 kg.dır.

4. Pamuk Üretimi: Sancakta buğday, arpa ve mısır gibi yaygın üretilen pamuğun üretim miktarı 6215 müddür.

5. Diğer Ziraî Faaliyetleri: Buğday, arpa, mısır ve pamuktan başka bağcılık, meyvecilik, pirinç, soğan, bostan ve ceviz üretimi yapılmaktadır.

B. HAYVANCILIK

Sancakta küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Ziraî faaliyetlerden sonra halkın en önemli geçim kaynağı şüphesiz hayvancılık ve elde edilen ürünlerdir. Bu yüzden şartları müsait olan yerlerde küçükbaş hayvancılık faaliyeti yaygın olarak yapılmaktadır. Nitekim sancak köylerinin ekserisinde resm-i ganem vergisi

³⁸ Defter-i Yasaha-i Diyarbakır (H. 924) md. 5, Ö. Lütfi BARKAN, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâli Esasları. I. Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 145

³⁹ M. Zeki PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, C.II, s. 281, W. HINZ, *İs'âm'da Ölçü Sistemleri* (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s. 51

toplanmaktadır. Atak sancağında resm-i ganem 2 koyuna bir akçedir⁴⁰. Bundan yola çıkarak sancaktaki resm-i ganem miktarının iki katı yetiştirilen küçükbaş hayvan adetini verecektir ki bu 69820 çıkmaktadır.

Sancakta çifte koşmada, yük taşımada vs. işlerde kullanılmak üzere yetiştirilen büyükbaş hayvan da muhakkak vardı. Bunlar hakkında kayıt olmamasından dolayı bir rakam vermek mümkün gözükmemektedir. Ancak çifte koşulan hayvanların miktarını resm-i çift kayıtlarından yararlanarak çıkarmak mümkündür, bu da 462 hayvana tekabül eder ki sancağın büyük baş hayvan sayısı muhakkak bu rakamdan fazladır.

C. ARICILIK

Atak sancağında arıcılık yapılsa da o kadar yaygın olmadığı görülmektedir. Çünkü birkaç köy haricinde resm-i kuvvâre 10-50 akçe arasında bir rakama ulaşmaktadır. Sancakta kovan başına iki akçe resm verilmekte idi⁴¹. Bundan hareketle kovan sayısını bulmak mümkündür. Buna göre sancakta 304 kovan bulunmakta idi.

D. KÜÇÜK SANAI TESİSLERİ

Toplumlarda ekonomik faaliyetler üç ana kategoride incelenebilir; tarım, sanai ve ticaret. Osmanlı toplumunda sanai tesisleri nüfusça büyük, coğrafi ve ekonomik olarak müsait olan yerlerde toplanmışlardı. Asiab gibi tesisler ise şartların uygun olduğu ve ihtiyaç duyulduğu yerlerde kurulmuşlardı.

16. Yüzyılın ortalarında Atak Sancağı'nda 4 boyahane, 18 asiab bulunmakta olup, yerleşim yerlerine göre dağılımı şu şekildedir:

Küçük Sanayi Tesisleri Dağılım Tablosu

Bulunduğu Yer	Türü	Adedi
Nefs-i Atak	Boyahâne	1 Bab
Nefs-i Atak	Asiab	6 Bab tam sene
Maşrik Köyü	Asiab	4 Bab tam sene
Kulhal köyü	Asiab	3 Bab tam sene
Saris köyü	Asiab	2 Bab yarım sene
Karvaş köyü	Asiab	5 Bab yarım sene
Kum köyü	Asiab	2 Bab yarım sene
Bulunduğu Yer	Türü	Adedi

⁴⁰ TKA, TD 97, s. 16

⁴¹ TKA, TD 97, s. 1b

16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar

Şeşem köyü	Asiab	3 Bab tam sene
Saram köyü	Asiab	1 Bab yarım sene
Kum köyü	Asiab	2 Bab yarım sene
Tötnas köyü	Asiab	1 Bab tam sene
Dirkâm-ı Sufla köyü	Asiab	1 Bab yarım sene
Melah köyü	Boyahâne	1 Bab
Melah köyü	Asiab	2 Bab tam sene
Tel köyü	Asiab	2 Bab tam sene
Hezarnik köyü	Asiab	5 Bab tam sene
Sayfa köyü	Asiab	1 Bab yarım sene
Homalaş köyü	Asiab	1 Bab tam sene
Ilıca köyü	Asiab	3 Bab tam sene
Ilıca köyü	Boyahâne	1 Bab
Nefs-i Serde	Asiab	5 Bab 2 yarım,3 tam sene
Nefs-i Serde	Boyahâne	1 Bab

E. VERGİLER

1. Ziraî Faaliyetlerden Alınan Vergiler

a. Buğday Öşrü: 1564 döneminde sancakta buğdaydan alınan öşr miktarı 10072 kiledir. Nakdî tutarı 111005 akçedir. Sancağın toplam gelirinden de % 20,8'lik bir pay alır.

b. Arpa Öşrü: Arpadan alınan öşrün miktarı 4585 kiledir. Nakdî tutarı 36680 akçedir. Sancağın toplam gelirine göre arpa öşrü tutar. % 6,90'dır.

c. Mısır Öşrü: Mısırdan alınan öşrü tutarı 939 kiledir. Öşr olarak alınan ürünün nakdî tutarı 6215 akçedir. Sancağın toplam gelirinden mısır öşrü % 11,16'lık bir pay almaktadır.

d. Pamuk Öşrü: Mühim bir sanai bitkisi olan pamuktan alınan öşr miktarı 1243 müddür. Öşrün nakdî tutarı 24260 akçedir. Sancağın toplam gelirine pamuk öşrü tutarı % 4,56'dır.

e. Pirinç Öşrü: Pirinçten alınan öşr tutarı 33,5 müddür. Nakdî tutarı 10597 akçedir. Sancağın toplam gelirine göre pirinç öşrü %1,99'luk bir paya sahiptir.

f. Diğer Ürünlerin Öşrü: Tüm sancakta resm-i bâgât toplamı 28525 akçedir. Sancak gelirinden %5,36'lık bir paya sahiptir. Meyve öşrü 3614 akçe olup, sancak gelirinden % 0,67'lik, piyaz öşrü toplamı 227 akçe olup, sancak gelirinden %0,042'lik, ceviz öşrü 50 akçe olup sancak gelirinden % 0,009'luk bir pay almaktadır.

2. Hayvancılıkla İlgili Vergiler

Resm-i Ganem: Diyarbakır eyaletinde vergi miktarı iki koyuna bir akçe idi⁴². Atak sancağında 34910 akçe resm-i ganem toplanmıştır ki, sancağın tüm gelirine göre % 6,56'lık bir pay almaktadır.

Hayvancılıkla ilgili öşr-i çayır ve yonca ismi ile toplanan vergilerin de toplamı 1258 akçe olup, sancak gelirinden % 0,25'lik bir pay almaktadır.

3. Arıcılıkla İlgili Vergiler

a. Resm-i Kuvvare: Atak sancağında, “resm-i kovan”, “resm-i zenbur” şeklinde de geçen bu verginin tutarı 608 akçedir. Sancak gelirinden %0,11'lik bir paya sahiptir.

4. Şahsa Bağlı Vergiler

a. Resm-i Çift: Bu verginin alınmasında esas olan topraktır⁴³. Resm-i çift, tam çiftten 50, nim çiftten 25 akçedir. Sancaktaki çift miktarı 231 olup, belirlenen miktara göre toplanan vergi miktarı 11550 akçedir⁴⁴. Bu meblağ sancak gelirinden % 2,14'lük bir pay almaktadır.

b. Resm-i Bennak: Kanunnâmeye göre bennak resmî 12 akçedir⁴⁵. Sancakta kayıtlı 324 bennak karşılığı, 3888 akçe vergi toplanmıştır. Sancak gelirine göre bu miktar %0,73'lük bir paya sahiptir.

c. Resm-i Mücerred: Mücerretlerden kişi başına 6 akçe vergi alınır⁴⁶. 165 kayıtlı mücerretten toplam 990 akçe vergi alınmakta idi. Sancak gelirine göre bu miktar % 0,18'lik bir paya sahiptir.

d. Resm-i İспенç: Esas itibarıyla çift resmine karşı gayri Müslimlerden alınan bir vergidir⁴⁷. Sancakta 3469 neferden 86725 akçe ispenç resmi alınmıştır. Buna göre bir neferden 25 akçe resm alınmakta idi. Bu miktarla resm-i ispenç sancak gelirinden %16,31'lik bir paya sahip olmaktadır.

⁴² TKA, TD 97, s. 1b

⁴³ “..... resm-i çift arza bağlanmıştır, öküze değil.....”; Ö. Lütfi BARKAN, *Kanunlar I*, s. 133

⁴⁴ TKA, TD 97, s. 1b

⁴⁵ TKA, TD 97, s. 1b

⁴⁶ TKA, TD 97, s. 1b

⁴⁷ TKA, TD 97, s. 1b.

e. Bu Türden Diğer Vergiler: Çift resmini teşkil eden hizmetlerden biri olarak köylünün sipahiye karşı yükümlü olduğu hizmetinin para olarak karşılığı olan aded-i ırgadiye Uzun Hasan zamanında hane başına bir gün idi⁴⁸. Sonraları hizmet üç güne çıkarılmış, gün karşılığı 2 akçe tayin edilmiştir. İsteyen akçe olarak ödeme yapar, isteyen de hizmet ederdi⁴⁹. Sancakta aded-i ırgadiye vergisi toplamı 20136 akçe olup, sancak gelirinden %3,78'lik bir paya sahiptir.

5. Maktu' ve Mukata'a Türü Vergiler

Atak sancağında mevcut boyahanelerden mukata'a türü, asiablardan maktu' türü toplanmakta olan vergilerin yekunu boyahaneler için 52700, asiablar için 3400 akçedir. Boyahaneler 4 bab, asiablar ise 33 bab tam sene, 15 tane yarım sene, 2 tane de hassa olmak üzere 50 babdır. Bunların yanı sıra mahsul-ı bazar-ı esb, damga-ı ganem ve gayrihum 2500 damga-ı siyah 2600, mahsul-ı kıta'se-i Ak 600, mahsul-ı kilise-i Meryem 700 ve mahsul-ı hamam 1800 olmak üzere bu tür vergilerin toplamı 64300 akçe olup, sancak gelirinden % 12,09'luk bir pay almaktadırlar.

6. Arzî Vergiler

Bu tür vergilerden tapu deştânî ve aruz vergileri defterde ayrı ayrı kaydedilmedikleri için her birinin ne kadar tuttuğunu bilmiyoruz. Bu üç verginin toplamı 11505 akçedir. Tahrirlerde miktarı evvelden tahmini olarak yazılan ve nelerden alındığı belirtilmeyen bir vergi türü olan bâd-ı hevânın toplamı 13943 akçedir. Bu tür vergilerin genel toplamı 25448 akçe olup, sancak gelirinden % 4,78'lik bir paya sahiptirler.

F. 1564 Tahririne Göre Narh Fiyatları

Defterlerde sipahinin aldığı öşürler ürünlere göre bazen aynî, bazen de nakdî olmakta idi. Böyle bir sistem içerisinde öşre tabî ürünlerin narh fiyatlarını bulmak öşürleri aynî olarak alınanlar için kolay olacaktır. Çünkü defterlerde öşr miktarlarının hemen altında nakit olarak değerleri yazılmıştır. Bu verilerden yola çıkarak bazı ürünlerin narh fiyatları şöyledir:

Buğday	kilesi 11 akçe
Arpa	kilesi 8 akçe
Pirinç	müdü 316 akçe
Pamuk	müdü 20 akçe
Mısır	kilesi 6 akçe

⁴⁸ Ö. Lütfi BARKAN, ...*Kanunlar I*, s. 148

⁴⁹ TKA, TD 97, s. 16

SANCAKTAKİ VAKIFLAR

1564 tahririne göre sancakta bir tane vakıf vardır. Vakfın adı “vakf-ı meşhid ve medrese-i zâviye-i Ahmed Bey”dir. Bu kayda göre sancakbeyi Şah Yusuf Bey’den önce sancakbeyi olan Ahmed Bey adına bir külliye inşa edilmiş ve bir takım gelirler bu yapılara vakıf olarak bağlanmıştır. Gelirler; Ilıca köyündeki Ayn-ı Dil ismiyle anılan bir bağın 400 akçelik, aynı yerde 3 bab asiabın 2400 akçelik ve Hani kazasına bağlı Mehmedbân köyündeki 1 bab asiabın 1080 akçelik hâsılından ibaret olup, toplam 3880 akçedir.

SANCAK BEYLERİ

Atak sancak beyleri Tercil sancakbeyleri ile aynı soydan gelmekte olup, Şerefhan’a göre soyları Hz. Ali’ye dayanmaktadır⁵⁰.

Bilinen ilk bey Seyyid Hasan b. Seyyid Abdurrahman, Şam bölgesinden Mardin dolaylarına gelmiş, oradan da Atak nâhiyesine geçerek burada yerleşmiştir. Yaşadığı muhitte âbid oluşu ve dindarlığı ile şöhret bulunca halkın teveccühünü kazanmıştır.

Emir Artuk kızıyla evlenen Seyyid Hasan’a Tercil nahiyesinin hükümdarlığını bırakmış, Seyyid Hasan ve oğulları Ahmed, Süleyman, Kasım, Yusuf ve Hüseyin Tercil ve Atak bölgelerinde hüküm sürmüşlerdir⁵¹.

Bu aile geniş bir aile olup, Derzini ve Gurdikan yöneticileri de aynı soydan gelmektedirler⁵².

Osmanlı Devleti Dönemi: Atak sancağı Osmanlı devleti idaresine girdiğinde ilk bey olan Ahmed Bey b. Mir Muhammed Bey, Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim çağdaşı olup, Şah İsmail’in Doğu Anadolu siyaseti icabınca toprağı ve beyliği elinde alınmış, aşireti dağılmış, kendisi de ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.

Bu durum Çaldıran savaşına kadar sürmüştür. Çaldıran’da Safevîler yenilince Zirkanlı aşireti mensupları bir hile ile Atak kalesini ele geçirmişler, Ahmed Bey’i de çağırarak onu beyliğe getirmişlerdir⁵³.

Osmanlı hakimiyeti bölgede sağlamlaşınca Ahmed Bey, Yavuz Sultan Selim’in izni ile, Atak ve çevresinde “yurtluk-ocaklık” statüsü ile sancakbeyi olmuştur. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Yavuz Sultan Selim zamanında olmalıdır⁵⁴.

⁵⁰ Şerefhan, a.g.e., s. 278

⁵¹ Şerefhan, a.g.e., s. 270

⁵² Şerefhan, a.g.e.,s. 266,274

⁵³ Şerefhan, a.g.e., s. 275

⁵⁴ Oğulları Ahmed Bey ölünce anlaşmazlığa düşmüşler ve Şerefhan’a göre “Sultan Selim Han’ın eşiğine” gitmeye karar vermişlerdi. Bu ifadeye göre Ahmed Bey’in ölüm tarihi 1520’den

1. **Şahım Bey:** Ahmed bey'in vefatından sonra Şahım, Yusuf ve Mahmud ismindeki oğulları beylik konusunda kendi aralarında anlaşamayınca Divan-ı Hümayun kararınca sancak toprakları ve gelirleri kardeşleri arasında pay edilmiştir⁵⁵.

Kardeşlerden Mahmud Bey 50.000, Yusuf Bey 100.000 akçe ile zeamet, Şahım Bey ise 203215 akçe has ile sancakbeyliğini elde etmiştir⁵⁶.

Şahım Bey, Rüstem Paşa'nın vezirliği zamanında ihanetle suçlanarak Kanunî Sultan Süleyman'ın fermanı ile idam edilmiştir. Bu hâdiseden sonra bir müddet Atak sancakbeyliği bu sülaleden alınmıştır. Şerefhan'a göre bu dönem 20 yıldır⁵⁷.

2. **Şah Yusuf Bey:** Şah Yusuf Bey Şerefhan'a göre Elkas Mirzanın şahlığı elde etmek için destek bulmak umuduyla İstanbul'a gelmesi hadiseleri zamanında sancak beyi olmuştur. Belgelere göre Şah Yusuf Bey Elkas Mirzanın İstanbul'a geldiği tarihten (954-1547) biraz sonrasında (962-1554) tarihinde sancakbeyidir. Bu durumda Şerefhan'ın verdiği tarih doğru olarak kabul edilebilir. Bu seferde yukarıda bahsedilen 20 yılın yanlış olduğu hem kendi ifadesi, hem de Osmanlı arşiv verileri ispatlanmış olmaktadır⁵⁸.

1554 veya biraz öncesinde sancakbeyliğine atanan Şah Yusuf Bey bir ara sancak beyliğinden alınmıştır⁵⁹. Görevden alınma tarihi tam olarak bilinmemekteyse de 3 Şubat 1558/3 Cemaziyülevvel 965 tarihinde tekrar atanmıştır. Bu atama sırasında, 1540 tahririnde⁶⁰ üzerinde gözüken 100000 akçelik zeametinin sancak gelirlerine katması şart koşulmuştur⁶¹.

---

evvel olmalıdır.

⁵⁵ Şerefhan, a.g.e., s. 276

⁵⁶ 1540'ta sancakbeyidir. BOA, TD 208, s. 101-102. Şerefhan'da rakamlar Mahmud Bey 60000, Yusuf Bey 110000, Şahım Bey ise 200000 akçe şeklindedir. Bkz. Şerefhan, a.g.e., s. 276.

⁵⁷ İdam hadisesinin tarihi Şerefhan tarafından verilmemektedir. Ancak Rüstem Paşa'nın veziriazam olduğu dönem 951-960/ 1544-1553 yılları arasındadır. (Bkz. M. Süreyya, *Sicil-i Osmani*, (Haz. Nuri Albayrak), İstanbul 1996, C.5, s. 1402). Şerefhan'a göre Şahım Bey bu dönemde idam edilmiş ve beylik 20 yıl süreyle bu aileden alınmıştır. Ancak bu 20 yıl hadisesinde yanlış vardır. Çünkü Şah Yusuf Bey 962'de yani Rüstem Paşa'nın ilk veziriazamlık dönemi biter bitmez 1554 yılında Atak Sancakbeyidir. Bkz. Şerefhan, a.g.e., s. 276 ve BOA, *Mühimme Defteri I*, 237/218

⁵⁸ BOA, *Mühimme Defteri I*, 237/218, 237/219 numaralı iki hükmünde tarihi 21 Muharrem 962/16 Aralık 1554'tür.

⁵⁹ BOA, *Tımar Ruznamçe Defteri 14*, s. 776'da Sancakbeyi Hasan Bey isimli bir beydir.

⁶⁰ BOA, TD 208, s. 103.

⁶¹ "... Şah Yusuf Bey bendeleri zikr olunan sancağı tasarruf iderken sabık tasarruf itdüğü yüz bin akçelik zeameti sancağı haslarına zam itdirüb âsitâne-i sa'âdetten berât-ı 'alişân ihsan olunub". BOA, *Tımar Ruznamçe Defteri 14*, s. 777

Şah Yusuf Bey 1564-66 yılları arasında ölmüş olmalıdır⁶². Şerefhan Hasan isminde tek oğlundan bahsetse de, Yusuf isminde bir oğlunun daha olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁶³.

3. Kurd Bey: Şah Yusuf Bey hayatta iken bilemediğimiz bir sebeple görevden alındığında yerine Birecik sancakbeyi Hüsrev Paşa'nın oğlu Kurd Bey tayin edilmiştir⁶⁴. Bu bey sancak beyi olarak kısa bir dönem görev yapmıştır. (16 Şevval 963-17 Safer 964/24 Ağustos 1556-21 Aralık 1556 3 ay 28 gün).

4. Budak Bey: Atak sancağı beyliğine Kurd Beyden kısa bir süre sonra 17 Safer 964-21 Aralık 1556 tarihinde eski Baban beyi Hacı Şeyh Bey'in oğlu Budak Bey tayin edilmiştir⁶⁵. Bu kişinin beyliğinin ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz.

5. Hasan Bey: Kurd Beyden sonra 965-1557-58 yılında Atak sancakbeyi olarak Hasan Bey'in ismi geçmektedir. Ancak aynı yıl tekrar beyliğe Şah Yusuf Bey atanmıştır⁶⁶.

6. Ahmed Bey: Şah Yusuf Bey'in vefatından sonra 975-1567/981-1574 tarihleri arasında Gazze beyi Ahmed Bey sancakbeyi olarak atanmıştır⁶⁷.

7. Hasan Bey b. Şah Yusuf Bey: Şah Yusuf Bey'in vefatından sonra oğlu Hasan Bey 981-1574 tarihinde sancak beyliğine atanmıştır⁶⁸. 20 yıl boyunca sancakbeyliği yapmıştır⁶⁹. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 1594-95 yıllarında ölmüş olmalıdır. Ölümünden sonra yerine oğlu Yusuf Bey geçmiştir. Yusuf Bey'in sancakbeyliği kısa sürmüş yerine oğlu Veli Bey geçmiştir⁷⁰

SONUÇ

Çaldıran savaşını takiben Osmanlı topraklarına katılan Atak, "yurtluk-ocaklık" sancak statüsü ile Diyarbakır vilayetine bağlanmıştır.

16. yüzyılın ortalarında Atak sancağı üç nahiye, 1540'ta 61, 1564'te 63 köyden oluşmaktadır. 1564 tahriri itibariyle köylerden 13'ü Gayrimüslim, 1'i karışık, 49'u Müslüman köylüdür.

⁶² BOA, MAD 543, s. 90.'daki kayda göre 1564/972'de Şah Yusuf Bey hayattadır.

⁶³ BOA, *Mühimme Defteri I*, 237/219

⁶⁴ BOA, *Mühimme Defteri II*, s. 132

⁶⁵ BOA *Mühimme Defteri II*, 199

⁶⁶ BOA, *Tımar Ruznamçe Defteri 14*, s. 776-777

⁶⁷ BOA, *Kamil Kepeci* 246, s. 82; Şerefhan'da bu beyin ismi tam olarak şu şekilde verilir: Ahmed Bey b. Hacı Hüseyin, Şerefhan, a.g.e., s. 276.

⁶⁸ BOA, *Kamil Kepeci* 246, s. 82

⁶⁹ Şerefhan, a.g.e., s. 277.

⁷⁰ BOA, *Tımar Ruznamçe defteri 176*, s. 18 de atanma tarihi Muharrem 1004-Eylül 1595 tir. Buna göre Yusuf Bey'in sancakbeyliği birkaç ay sürmüş olmalıdır.

Sancakta gelirler has, zeamet, tumar ve mülk şeklinde parçalara ayrılmıştır.

Ekonomi olarak tarıma dayalı, sanayî olarak, küçük tesisler şeklinde faaliyetlerle göze çarpan Atak sancağı, fetihten itibaren eski beylerinin yönetimine kısmen klasik sancaklardan farklı bir statü ile bırakılmışsa da, bu durum hiçbir zaman özerklik veya serbestiyat ölçüsünde olmamış, yöre beylerinden, klasik sancakların beylerinden ne bekleniyorsa aynı şeyler beklenmiştir. Zaman zaman beylerin yanlışları onların azline veya idamlarına sebep olmuştur. Bu beyler de merkezden onay almak zorundadırlar. Aslında onları diğer sancakbeylerinden ayıran özellik bir sancakbeyi öldüğünde, yerine oğullarından veya akrabalarından birinin geçeceğinin belli olmasıdır. Gerçi bu kaide bazen işlememiş, ihanet gibi büyük suçların işlenmesi, İstanbul tarafından affedilmemiş sancak bir müddet ailenin elinden alınmıştır. Bu durum Osmanlı yönetiminin Çemişkezek sancağına yaptığı gibi kökten klasik sancağı çevirme manasına gelmemiştir. Aradan geçen müddet zarfında sancak tekrar eski beylerine tevcih edilmiştir. Bu durum zaman zaman aynı statüdeki sancaklara ders olmaktadır. Devletin bu tür müdahaleleri ve gerekçeleri aslında devlet politikalarının bir yansıması görünümündedir. Bölge Çaldıran savaşından itibaren askerî açıdan Osmanlı Devleti'yle Safevî'ler arasında çekişmeye sahne olmuştur. Bu yüzden bölgeye sahip olan İstanbul merkezli Osmanlı Devleti'nin beylerden yaptığı tevcihata ve bahş ettiği statüye karşılık, itaat beklemesi normal bir sonuç gibi görünmektedir.